

Розділ ІХ

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ТИТОВА О.М.

Коротка характеристика пам'яток археології України

У зв'язку з підготовкою колективної монографії «Основи пам'ятокознавства» автор наводить короткий огляд пам'яток археології за історичними періодами та основними типами.

Ключові слова: пам'ятки археології, культурна спадщина, пам'ятокознавство, археологічна культура, типи об'єктів археологічної спадщини.

Провідні співробітники Центру пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури запланували підготувати колективну монографію «Основи пам'ятокознавства», в якій спробують проаналізувати сучасний стан теорії, історії та вирішення проблем окремих напрямів цієї нової дисципліни у вітчизняній системі гуманітарних наук. Фактично це буде наступне після відомої монографії С.З. Заремби [1] узагальнююче наукове дослідження, що ставить за мету висвітлити пам'ятокознавство як комплексну наукову дисципліну, котра має визначені об'єкт і предмет, однак, поєднує методи різних суспільних наук – історії, археології, етнології, мистецтвознавства, історії й теорії архітектури тощо.

Серед актуальних проблем сучасного українсько-го пам'ятокознавства важливе місце посідає виявлення, визначення, вивчення та збереження пам'яток археології, відтак, у цій публікації пропонуємо ще раз коротко розглянути загальну характеристику цих об'єктів культурної спадщини України [2].

У більшості регіонів України пам'ятки археології, як і пам'ятки історії, переважають серед інших нерухомих об'єктів культурної спадщини. За офіційною статистикою їх на державному обліку близько 58 тисяч, хоча, можливо, ще стільки ж ще не обліковані, – тобто відомості про них ще не внесені до відповідних списків і реєстрів. Переважання пам'яток

археології над іншими видами пам'яток особливо помітне у південних областях України, де знаходяться курганні могильники та залишки давніх поселень. Найменше серед загальної кількості об'єктів археологічної спадщини відомо пам'яток найвіддаленіших у часі історичних періодів – доби палеоліту й мезоліту. Пам'яток пізнього середньовіччя XVI–XVIII ст., яке вважається верхньою межею дослідження археологічними методами, на сьогодні виявлено та частково вивчено понад 3 тисячі.

Найдавнішим пам'яткам археології на теренах України понад 1 млн. років, і належать вони до ашельської доби раннього палеоліту. Провідне місце серед них посідає багатошарова стоянка Королеве Виноградівського району Закарпатської обл., виявлена у 70-х роках XX ст. 15 культурних горизонтів стоянки дозволяють простежити еволюцію техніки обробки каменю від ашелю до мустьє та пізнього палеоліту, що робить пам'ятку опорною для вивчення палеоліту Центральної Європи [3].

Мустьєрським часом датуються перші поховальні пам'ятки, знайдені у печері Кіік-Коба в Криму. Стоянки та місцезнаходження пізнього палеоліту знаходяться в усіх регіонах України, проте, світової слави серед них зажили поселення із залишками жител із кісток мамонта в с. Мізині Коропського району Чернігівської обл., с. Добранічівці Яготинського району Київської обл., с. Межирічах Черкаської обл., костисце бізонів у с. Амросіївці Донецької обл. На території цих стоянок віднайдені найдавніші музичні інструменти, виготовлені з кісток мамонта [4].

Унікальними також є знахідки пам'яток мистецтва – малюнків вохрою, вуглем, гравіювання на кістках мамонта (Мізин, Кирилівська стоянка в Києві).

Завдяки комплексному вивченню мезо-неолітичних стоянок і могильників удалося провести складні етнокультурні побудови, простежити етапи зародження та поширення «неолітичної революції» – переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства, вдосконалення технології виготовлення крем'яних знарядь, появи керамічного виробництва, з'ясувати роль і значення у первісній історії України міграційних процесів [5].

Наступний період первісної історії репрезентують пам'ятки енеоліту-бронзи (VI–II тис. до н.е.), до якого належать понад сорок археологічних культур, сотні поселень, тисячі поховальних пам'яток. Без сумніву найвизначнішим явищем серед них є ранньоземлеробська трипільська культура, відкрита відомим археологом В.В. Хвойкою понад 100 років тому в районі сіл Трипілья та Халеп'я на Київщині [6].

Дослідників уразив високий рівень розвитку економіки та духовного життя трипільських племен, розповсюдження орного землеробства з використанням тяглової сили тварин, освоєння більшості відомих злаків [7], розведення основних видів свійських тварин, виробництво міді, розвинуті гончарні технології та житлобудівництво, складні релігійно-міфологічні уявлення, досконале мистецтво, переддержавна організація суспільства. Трипільська культура, будучи частиною етнокультурної спільноти Трипілья-Кукутень, знаходилася під впливом ранніх цивілізацій Середземномор'я та Близького Сходу й проіснувала

понад 1,5 тис. років, залишивши майже 1,5 тис. пам'яток. Найбільш відомими серед них є відкриті завдяки аерофотозйомці й археометричним дослідженням поселення-гіганти – «протоміста», які займали великі площі (Доброводи – 250 га, Майданецьке – 270 га, Тальянки – 450 га), мали чітке планування «колами» та складну, можливо, двоповерхову архітектуру споруд. Дослідники вважають, що на території таких поселень знаходилося 1470–2700 будівель, в яких мешкало 8–15 тис. чоловік.

Великим надбанням культури України є зразки трипільської антропо-зооморфної пластики, багато розмальованих посудів зі складною та виразною семантикою. Деякі дослідники вбачають у розписах по кераміці символічне письмо – як зародковий етап писемності. Очевидно, така землеробська символіка мала певний вплив на наступні культурні явища України.

Важливим є також вивчення взаємин трипільців із синхронними їм степовими скотарськими племенами, зокрема, середньостогівської культури. Адже саме на пам'ятках останньої (Дереївка, Олександрія) зафіксовані фауністичні залишки свійського коня [8], а територія її розповсюдження – басейн Дніпра та Сіверського Дінця – місце формування індоєвропейців, з визначенням генези яких пов'язали свої дослідження кілька генерацій провідних учених світу.

Наступницею середньостогівської стала ямна культура другої половини III тис. до н.е. Центральною пам'яткою її вважають Михайлівське укріплене поселення на Нижньому Дніпрі (Херсонська обл.). Пам'ятка інтерпретована як великий міжплемінний центр довготривалого характеру з кам'яними оборонними стінами, численними житлами на кам'яних підмурках, майстернями, культовими спорудами.

Більшість пам'яток ямної культури – це курганні поховання, поширені від Південного Бугу до Сіверського Дінця. Провідною рисою цих поховань є відсутність будь-яких конструкцій, окрім дерев'яних настилів, скорчене положення кістяка, посипаного червоною вохрою і покладеного безпосередньо у яму в матеріку, бідність супровідного інвентарю. В деяких похованнях знаходять залишки возів (курган Сторожова Могила), великі антропоморфні стели з каменю, кільцеві кам'яні викладки-кромлехи. Відомі також і безкурганні ґрунтові могильники (Капулівка, Кодак, Михайлівка) [9].

Цікаві кам'яні конструкції – скрині – використовувалися в похованнях носіями кемі-обинської культури степового Криму. Стінки таких скринь прикрашалися символічними зображеннями, вигравіруваними або нанесеними вохрою чи вуглем.

Бронзовий вік, що характеризується поширенням виробів із бронзи, з якої за допомогою литва виготовляли міцну зброю, знаряддя праці, прикраси, представлений в Україні археологічними культурами лісової, лісостепової та степової зон. Найпоширенішими у перших двох зонах були пам'ятки середньодніпровської культури шнурової кераміки з невеликими довготривалими поселеннями землеробів і мисливців, розвинутою торгівлею й обміном, а також ремеслами (гончарством, ткацтвом, обробкою кременю). Представники цієї культури ховали небіжчиків у скорченому положенні, посипавши їх вох-

рою, у курганах або безкурганних могильниках, у іямах з кромлехами або під кам'яною вимосткою. З культурами шнурової кераміки генетично пов'язані пізньобронзові етнічні утворення, які вважають найдавнішими предками слов'ян і балтів.

Невід'ємною частиною степових ландшафтів України є окремі кургани та курганні могильники, що з'являються за доби енеоліту (пізні Трипілля, ямна культура), особливо поширюються в бронзову добу, ранньозалізний час й існують до XI–XII ст. н.е. Спільним для культур катакомбної області є поховання у скорченому стані, у склепах-катакомбах, викопаних у стінках могильних ям, зі значним використанням червоної вохри, багатство супровідного матеріалу: крем'яних і бронзових знарядь та зброї, срібних і бронзових прикрас, вибагливо оздоблених посудин із їжею. Для донецької культури характерні кремнеобробні майстерні та поховання майстрів із обробки кременю й виготовлення з нього майже ювелірно виконаних знарядь. У Приазов'ї розповсюджені поховання з масками, намальованими червоною вохрою в поховальних камерах зображеннями людських стоп, рук. Вивчення конструктивних особливостей курганних насипів дозволило зробити цікаві спостереження щодо їх культового призначення – вони були не стільки місцями поховання членів роду, скільки родоплемінними святилищами [10].

Безцінною перлиною культурної спадщини України є Кам'яна Могила – святилище первісної людини зі складними наскельними зображеннями – петрогліфами, які датуються палеолітом – добою бронзи – сарматським часом [11].

Пам'ятки скіфо-сарматського чи ранньозалізного часу (поселення, городища, міста, кургани, культові споруди) залишені великими племінними союзами, ранньокласовими утвореннями та рабовласницькими державами: Кіммерією і Скіфією, античними полісами (датуються VIII ст. до н.е. – IV ст. н.е.)

Відомо понад десять великих скіфських городищ – Пастирське, Хотівське, Басівське, Трахтемирівське, Мотронинське й інші. Найбільше з них (не лише в Україні, але й у Східній Європі) – Більський укріплений комплекс на Полтавщині. Його площа перевищує 4020 га, периметр укріплень сягає 25,2 км, висота валу – до 9 м, глибина рову – 5,5 м. Цей комплекс складається з трьох укріплених городищ і кількох курганних могильників навколо. Розкопані залишки майстерень, велике святилище з жертовниками. Дослідники вважають, що на городищі мешкали 40–50 тис. чоловік, і ідентифікують його з Гелоном – описаним Геродотом містом будинів [12].

Визначні скіфологи України дослідили низку великих скіфських курганів, які значно збагатили науку знаннями про обряд поховання, історію, культуру, духовні традиції царських скіфів. Найвідоміші з розкопаних курганів скіфської аристократії: Мелітопольський курган, Гайманова Могила, Товста Могила, Огуз, Чортотлик, Великий Рижанівський курган на Черкащині. Знахідкою століття назвали золоту пектораль, виявлену Б.М. Мозолевським у 1971 р. в Товстій Могилі на околицях м. Орджонікідзе. Під курганним насипом виявлені центральна та бокова поховальні камери, до яких вів дромос. Як і більшість скіфських курганів, на момент дослідження ця пам'ятка вже була пограбована,

проте, частина скарбів, що являють собою зразки чудової скіфської торевтики, не була помічена грабіжниками – відтак, стала надбанням науки [13].

Наступним після скіфів населенням степово-лісостепової зони України були сармати (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Їх поховання в курганах знаходяться на широких просторах від Криму до Карпат. Найбагатше сарматське «царське» поховання I ст. н.е. відкрите в кургані біля с. Соколова Могила на Південному Бузі. Знайдені численні прикраси, коштовні речі, культові предмети, амулети, тканини східного походження.

Великий масив об'єктів культурної спадщини України, що належать до VII ст. до н.е. – IV ст. н.е., становлять античні пам'ятки Північного Причорномор'я. Вони зосереджуються довкола чотирьох колишніх міст-полісів: Тіри (м. Білгород-Дністровський Одеської обл.), Ольвії (с. Парутіно Очаківського району Миколаївської обл.), Херсонеса (м. Севастополь), Пантикапея-Боспора (м. Керч, АР Крим) та їх хори – сільської округи навколо цих міст-полісів.

Однією з найкраще досліджених пам'яток є стародавнє місто Ольвія, яке складалося з топографічно визначених Верхнього та Нижнього міст, оточених лінією потужних укріплень, що викликали захоплення самого Геродота. В центральній частині міста знаходилася головна площа – агора з торгово-адміністративними спорудами, поряд – теменос із храмами Зевса, Аполлона, жертівниками, вівтарями, постаментами від кам'яних плит із написами-посвяченнями, декретами. Розкопані десятки жител і господарчих споруд, що утворювали садиби, виробничі майстерні (рибозасолювальні, виноробні, гончарні). Місто оточене потужним некрополем із похованнями різних періодів існування цієї пам'ятки. Вражають кам'яні склепи – справді монументальні споруди, що гармонійно поєднують архітектурні надбання зі зразками унікальної монументальної пластики (курган Зевса, склеп Єврисивія і Арети). Ольвія першою з археологічних пам'яток ще в 20-х роках XX ст. була оголошена заповідником. Тепер Ольвія має статус пам'ятки національного значення, там створений музей із експозицією знахідок, ведуться великі роботи з консервації виявлених об'єктів [14].

Унікальні знахідки одержані вченими під час дослідження ранньохристиянських пам'яток Криму I тис. н.е. Це архітектурні та мистецькі залишки базилік у Херсонесі, понад десяток печерних монастирів, церков. Добою середньовіччя датуються також печерні міста – Мангуп-Кале, Чуфут-Кале й інші. Взагалі, територія Криму настільки щільно насичена пам'ятками археології від доби палеоліту до пізнього середньовіччя, що може вважатися своєрідним музеєм археології просто неба.

Значну частину об'єктів археологічної спадщини України становлять ранньослов'янські та давньоруські пам'ятки. Їх вивчення дозволило вирішувати широке коло етнокультурних, демографічних, соціально-економічних проблем – з'ясувати ареал розповсюдження ранніх слов'ян, генетичні зв'язки, датування, особливості матеріальної та духовної культури. Важливою є спроба простежити історію східних слов'ян ретроспективно, відшукуючи певні риси спорідненості. Питання літописця Нестора «Откуда есть и пошла

земля Руськая» хвилювало й продовжує бути одним із найбільш дискусійних у середовищі представників різних наук. Вагомою серед них є думка археологів, що базується на комплексному вивченні матеріальних решток археологічних культур. Найвідоміші з них: зарубинецька, черняхівська, корчацька, пенківська, роменська, Лука-Райковецька та, власне, києворуська [15]. Вчені довели безперервність проживання ранньослов'янських племен на теренах Південно-Східної Європи; простежений процес виникнення ранньослов'янської спільноти, зародження слов'янської державності [16].

Давньоруські старожитності представлені містами, городищами, селищами, фортецями, курганними та ґрунтовими могильниками, культовими спорудами (храмами, каплицями, жертовниками). Безліч аспектів соціально-економічної, етнокультурної історії, демографії, міжплемінних і міжетнічних стосунків можливо висвітлювати за допомогою яскравих, різнобічних матеріалів, отриманих унаслідок археологічних досліджень Києва, Чернігова, Білої Церкви, Вишгорода, Путивля, Новгород-Сіверського, Галича й багатьох інших давньоруських міст (за літописами їх було майже 400) [17].

Найповніше вивчений культурний шар Києва в різних його частинах – на Старокиївській горі, Подолі, Копиревому кінці, Видубичах, Китаєві й інших. Важливі результати отримані археологами під час розкопок на місці відтворення Михайлівського Золотоверхого собору, Успенського собору Києво-Печерської лаври, церкви Богородиці Пирогощі. Досліджена планувальна структура давнього міста, особливості масової забудови – відкриті квартали, садиби зі зрубними будівлями, дерев'яними парканами та бруківкою. В XI–XII ст. на території середньовічного Києва відбувався розквіт кам'яного будівництва – споруджувалися церкви, палаци князів, залишки яких зафіксовано переважно на Дитинці, в межах міст князів Володимира та Ярослава.

Посилився інтерес науковців до вивчення проблеми взаємодії народів Сходу – кочівників (половців, печенігів, хозар) і східних слов'ян. Степовики несли небезпеку переважно осілим землеробам – слов'янам, що засвідчене спорудженням фортець потужними Змієвими валами (довжиною майже 1 тис. км) на південних кордонах Києворуської держави. Проте, стосунки між ними були набагато складнішими. Відомі й мирні часи, коли утворювалися змішані шлюби, особливо на прикордонних територіях, що можна з'ясувати з аналізу матеріальних комплексів.

Більшість проблем медієвістики XVI–XVIII ст. повніше вирішуються завдяки дослідженню матеріальних залишків січей Низового Дніпра, центрів паланок, полків, сотень, некрополів українського козацтва [19].

Найкраще збереженими з археологічної точки зору є залишки Хортицької (о. Мала Хортиця), Кам'янської (с. Республіканець Бериславського району Херсонської обл.) та Олешківської (м. Цюрупинськ херсонської обл.) січей. Як наслідок досліджень цих пам'яток локалізовані січі низового козацтва, з'ясоване їх планування та стан збереженості об'єктів; частково обстежені фрагменти укріплень, житлових споруд (куренів стовпкової конструкції), виробничих приміщень (залізобобного, зброярського).

Деякі питання історії козацтва просто неможливо з'ясувати без археологічних розвідок. Сказане стосується часу та чинників виникнення цього суспільного явища, етнічного складу козацького братства, реконструкції побуту, бойових навичок козаків.

Останнім часом великі археологічні роботи проводилися у козацьких столицях – Чигирині (також у Суботові), Глухові та Батурині, де розкриті й досліджені залишки укріплень, садиб козацької старшини, цвинтарі й кладовища [19]. В районі о. Хортиці та на Нікопольщині, де затоплені залишки 5 заполярських січей, проводяться планові підводні дослідження – знайдені численні уламки кораблів (один дуже добре збережений періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років), їх конструкцію, такелаж, озброєння.

Археологи вивчають також замки та фортеці Поділля й Волині доби пізнього середньовіччя – у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Хотині, Жванці, Старокостянтинові, Барі тощо.

Своєрідною й унікальною пам'яткою козацтва є поле Берестецької битви 1651 р. (Рівненська обл.). Тут завдяки сприятливим умовам у болотяному ґрунті зберігаються повні комплекси озброєння, одягу, обладунку загиблих під час указаної битви українських козаків і селян, а також татар і поляків. Виявлені знахідки стали експонатами музею-заповідника «Козацькі могили». Вони є джерелом вивчення козацької холодної та вогнепальної зброї, промислів і ремесел, реконструкції одягу, взуття, особистих речей козаків під час походу [20].

Загалом, наведений короткий огляд пам'яток археології України засвідчує їх непересічне значення як основного джерела з дописемної історії людства. Їхнє значення не зменшується з появою писемності, оскільки розуміння культурно-історичних процесів, етнічні, хронологічні й інші суспільно-економічні реконструкції наступних історичних періодів неможливі без застосування археологічних методів дослідження. Проте, для вивчення й отримання інформації, насамперед, треба визначити і зберегти пам'ятки археології. І тут в нагоді можуть бути здобутки з поля пам'яткознавства.

---

1. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 18–19.

2. Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1 / Відп. редактор Горбик В.О. – К., 2005. – С. 120–149.

3. Давня історія України / Станко В.Н. (відп. редактор). – Т.1. Первісне суспільство – К.: Наукова думка, 1997. – С. 25–39.

4. *Винокур І.С., Телегін Д.Я.* Археологія України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1994. – С. 20–29.

5. *Даниленко В.Н.* Неолит України. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 7–45.

6. *Колесникова В.А.* Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2007. – С. 44–54; *Черняков І.* Вікентій Хвойка (1850–1914). – К.: Видавництво «Архетип», 2005. – С. 71–88.

7. *Пацкевич Г.* Розвиток первісного землеробства // Шашкевич Г., Охріменко Г. Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н.е.): Навчальний посібник. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 29–70; *Черняков І.* Концепції автохтонного, міграційного походження племен трипільської культури та їх зв'язок з теорією постійності зем-

леробського населення в Україні // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конфер. – К.: Вид. Центр. «Просвіта», 2004. – С. 41–55.

8. *Телегін Д.Я., Потехіна І.Д.* Кам'яні «боги» мідного віку України. – К., 1998. – С. 3–19.

9. *Винокур І.С., Телегін Д.Я.* Археологія України: Підручник для вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. – Тернопіль: Навчальна книга, 2005. – С. 87–90.

10. *Івакін Г., Титова О.* Критерії класифікації та поцінування пам'яток археології // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Відп. редактор Горбик В.О. – К., 2007. – С. 157–159.

11. *Михайлов Б.* Каменная Могила – подземный «эритаж» Приазовья. 2-е издание, дополненное. – К.: «Такі справи», 2005. – С. 5–10.

12. *Яйленко В.П.* Очерки этнической и политической истории Скифии в V–III вв. до н.э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия, Скифия, Боспор. – Запорожье: Дикое Поле, 2007. – С. 69–82.

13. *Ольговський С.Я.* Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е. – III ст. н.е. - К.: Наш час, 2010. – С. 62–88.

14. Античні держави Північного Причорномор'я // Україна крізь віки. – К., 1998. – Т. 1. – С. 20–47.

15. Археологія Української РСР. У 3-х т. – Т. III / Відп. редактор Довженок В.Й. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 8–10.

16. *Баран В.Д., Абашина Н.С.* Відділу слов'янської археології – 30 років // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали / Відп. редактор Козак Д.Н. – К., 2004. – С. 3–8.

17. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1984. – С. 3–15.

18. *Титова О.* Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. Вип. 11. – К.: Шлях, Часи козацькі, 2002. – с. 81–84.

19. *Гуля В.* Суботів Хмельницьких. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 4–36.

20. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник / Д. Телегін (відп. ред.), І. Винокур, О. Титова, І. Свешніков та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 112–134.

***Титова Е.Н.* Короткая характеристика памятников археологии Украины**

В связи с подготовкой коллективной монографии «Основы памятниковедения» автор подает короткое обозрение памятников археологии по историческим периодам и основным типам.

Ключевые слова: памятники археологии, культурное наследие, памятниковедение, археологическая культура, типы объектов археологического наследия.

***Tytova O.M.* The brief review of archaeological monuments of Ukraine**

In connection with the preparation of the monograph «Basis of Monument Studies» the author gives a brief review of archaeological monuments by historical periods and basic types.

Key words: archaeological monuments, cultural legacy, heritage studies, archaeological culture, types of objects of archaeological legacy.